

प्रकरण दुसरे
समर्थ रामदासांचे व्यक्तिदर्शन व कार्यकर्तृत्व
सामाजिक व राजकीय पार्श्वभूमी

प्रकरण दुसरे

समर्थ रामदासांचे व्यक्तिदर्शन व कार्यकर्तृत्व

" प्रपंची जाणे राजकारण ।

परमार्थी साकल्यविवरण ॥ "

(सामाजिक व राजकीय पार्श्वभूमी)

समर्थांना भागवत धर्माचे प्रवक्ते मानले जाते. लोकहिताची तळमळ हा समर्थांच्या साहित्याचा मुख्य हेतू होता. समाजजीवनाच्या सर्वांगीण उत्कर्षाचा विचार हे समर्थ वाङ्मयाचे अद्वितीय वैशिष्ट्य ठरते. समर्थांची सामाजिक दृष्टी त्यांच्या समग्र वाङ्मयात भरून राहिली आहे.

समर्थ म्हणजे एक तेजःपुंज व्यक्तिमत्व होते. अंगावर भगवी कफनी, पायांत काष्ठाच्या पादुका, लांब दाढी, जटाभार, गळ्यात रुद्राक्षांची माळ, हातात जपाची माळ, कुबडी व काखेला झोळी असे त्यांचे दर्शन होते. थंडी, ऊन, वारा त्यांना कधीही बाधत नसे. निर्जन एकान्तात राहणे त्यांना पसंत असे. त्यांच्या मुखात सदैव " रघुवीर समर्थ " असे शब्द असत. गोड, मृदु व चातुर्याने बोलून सर्वांना ते आपलेसे करून घेत. मराठी, हिंदी, संस्कृत व उर्दू या सर्व भाषांवर त्यांचे उत्तम प्रभुत्व होते.

वयाच्या बाराव्या वर्षापासून त्यांनी तपश्चर्येस सुरवात केली. जांब नावाच्या लहानशा खेड्यातील सूर्याजीपंत ठोसर (कुलकर्णी) यांचा मुलगा नारायण पुढे " रामदास " या नावाने ओळखले जाऊ लागले. तपश्चर्येनंतर त्यांना रामपंचायतनाचे दर्शन घडले. त्यापूर्वीच त्यांना रामकार्याचा दृष्टांत मिळाला आणि म्हणूनच लग्नाच्या भर मंडपातून त्यांनी पलायन केले. त्यानंतर अखंड तपश्चर्या केली. मारुतीरायाच्या मध्यस्थीने रामाचे दर्शन घडल्याने त्यांनी अकरा मारुतींची स्थापन केली. आणि लोकहिताच्या चळवळीत भाग घेतला. मठ, मंदिरांची स्थापना केली.

" ' श्री समर्थ रामदासस्वामी ' हे नांव ऐकताच एक " प्रखर व तेजःपुंज व्यक्तिमत्व डोळ्यासमोर उभे राहते.

" समर्थांच्या सेवका वक्र पाहे ।

असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ।। "

असे स्वतः रामदास स्वामीच म्हणतात, यात त्यांचा आत्मविश्वास दिसून येतो.

समर्थ रामदासांच्या जीवनक्रमाचे खालीलप्रमाणे विभाग पाडता येतील :

- 1) बाल्यावस्था : शके 1530 ते 1542 (इ.स. 1608 ते 1620)
- 2) तारुण्यावस्था : शके 1542 ते 1554 (इ.स. 1620 ते 1632)
- 3) प्रौढावस्था : शके 1554 ते 1566 (इ.स. 1632 ते 1644)
- 4) कर्तृत्वावस्था : शके 1566 ते 1590 (इ.स. 1644 ते 1668)
- 5) वृद्धावस्था : शके 1590 ते 1603 (इ.स. 1668 ते 1681)¹

वरील प्रत्येक अवस्थेत समर्थांकडून वेगवेगळ्या प्रकारचे महत्वाचे कार्य घेऊन आलेले दिसते. अभ्यासाच्या दृष्टीने असे विभाग केल्यास त्यांच्या आत्मोन्नतीचे व कार्याचे अवलोकन चांगल्या रीतीने करता येणे शक्य होईल."⁴

प्रभू रामचंद्रांचा जन्म ज्या तिथीस व ज्यावेळी झाला होता त्या तिथीस व त्याचवेळी समर्थ रामदासांचा जन्म झाला हा मोठा शुभ योगायोग आहे. या गोष्टीचा परिणाम रामदासांच्या मातापित्यांच्या मनावर जसा झाला, तसा रामदासांच्याही मनावर क्रमाने झाला असला पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील भागवत धर्माचे स्थान अतिशय मोलाचे आहे. त्यात सामर्थांचे ग्रंथ लेखन आजही लोकप्रिय आहे. त्यामुळे समर्थ रामदासांचेही स्थान तितकेच महत्वाचे आहे. रामदासांनी महाराष्ट्र धर्माच्या अनुरोधाने राष्ट्रवादाची उभारणी केली. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीमुळे सामान्य जनता मनाने खचून गेली होती. अशा अगतिक परिस्थितीतून समाजाला मुक्त करण्याच्या उद्देशाने समर्थांनी आपले समर्थ तत्वज्ञान मांडले. कोणत्याही मनुष्याला अध्यात्मिक उन्नती साधायची असेल तर त्याने प्रामाणिकपणे स्वधर्माला जागले पाहिजे. कारण धर्म हा समाज जीवनाचा केंद्रबिंदू असल्याने प्रत्येकाने धर्माची हेळसांड करू नये. धर्माची नीट - नेटकेपणाने जोपासना केल्यामुळे मनुष्याची सर्वच बाबतीत प्रतिष्ठा वाढते. आपण जर धर्मावर घात केला तर धर्मही आपला घात करतो. आपण जर धर्माचे रक्षण केले तर धर्मही आपले रक्षण करतो.

" धर्मा रक्षती रक्षितः । " असे वचन आहेच. म्हणून धर्माची जोपासना केलीच पाहिजे असे समर्थानी सुचविले आहे.

मध्ययुगीन काळात सर्वसामान्य जनतेला वेद वाङ्मय वा संस्कृत वाङ्मय यांचे आकलन होत नव्हते. अशा वेळी त्यातील तत्त्वज्ञान समाजाच्या तळागाळापर्यन्तच्या लोकांपर्यन्त नेऊन पोहोचविण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी आपल्या मराठी मायबोलीत अमृतमधुर वाणीने गीताभाष्य सांगितले. महाराष्ट्रात भागवत धर्माची आणि महाराष्ट्र धर्माची पायाभरणी केली. " ज्ञानदेवे रचिला पाया ।" असे म्हटलेलेच आहे. नेमके हेच कार्य समर्थानीही करावयाचे होते. त्यामुळे त्यांचेही सर्व वाङ्मय सर्व सामान्यांसाठी मराठी भाषेतूनच लिहिले गेले असून त्यामुळेच समर्थ रामदास स्वामी देखील भागवत धर्माचे प्रवक्ते ठरले आहेत.

" समर्थाना राजकारण म्हणजे " politics " हा शब्द अभिप्रेत नव्हता ". "समुदाय उभारून त्याची जूट व शिस्त सांभाळण्याच्या कामगिरीसाठी समर्थानी " राजकारण " शब्द उत्पन्न केला. " ² समर्थांच्या वाङ्मयातील राजकारण म्हणजे राज्य कारण किंवा राष्ट्र कारण असल्यामुळे त्यात मुख्यतः राष्ट्र जीवनाची, राष्ट्रघडणीची व राष्ट्रविकासाची तत्वे प्रकट झालेली आहेत. समर्थानी व्यक्तिगत आयुष्यात आत्मोन्नतीसाठी कधीही राजकारण केले नाही. व लोकांनाही सांगितले नाही. त्यात त्यांचा वैयक्तिक स्वार्थ कधीच नव्हता. तर राष्ट्र विकासाच्या संदर्भात त्यांनी राजकारणाची मांडणी केली. शिवरायांना समर्थानी राजकारणाचे धडे दिले असे जरी म्हटले जात असले तरी शिवाजी हा राजकारणाच्या संदर्भात मूळचाच सामर्थ्यशाली राजा होता. त्याला रामदासांच्याकडून राजकारणाच्या शिकवणीची अपेक्षा नव्हती तर रामदासांनी शिवाजीच्या राजकारणाला एकप्रकारचे पैलू पाडले आहेत. किंवा योग्य दिशा दाखविली आहे असे म्हणता येईल. राजपुरुषांच्या व राजसेवकांच्या संदर्भात त्यांनी मांडलेला विचार हा राजकीय जीवनाच्या अंगाने प्रकट झालेला राष्ट्रविचाराचा एक भाग आहे. " विस्कळीत झालेल्या राज्याची पुन्हा नव्याने मजबूत व योग्य रितीने उभारणी करण्याच्या उद्देशाने समर्थानी राजकारणाचे महत्त्व पटवून दिले. राजधर्म हे त्यांच्या राज्य कारणाचे केंद्र आहे. आणि महंतकार्य हा त्यांच्या राज्यकारणाचा परीघ आहे. " ³

समाजजीवनाची पुरेपूर जाणीव असणारे व समाजजीवनाचा सर्वांगाने विचार करणारे समर्थ रामदास हे थोर विचारवंत आहेत. व्यक्तीचे समाजाशी व समाजाचे व्यक्तीशी कोणत्या प्रकारचे संबंध

असावेत हे समर्थांनी अतिशय उत्तम रीतीने सांगितले आहे. समाजाने समाजाला जी सांस्कृतिक मूल्ये सांगितली आहेत, त्याचे रक्षण करणे महत्वाचे आहे. भारतीय संस्कृती ही अत्यंत थोर संस्कृती मानली जाते. तिचे संवर्धन करणे हे समाजाचेच काम आहे, हे त्यांनी पटवून दिले आणि समर्थांच्या समाजचिंतनाचे हेच सर्वात महत्वाचे अंग आहे. समाजातील विचार व आचार या दोन्ही गोष्टींवर समर्थांनी भर दिलेला आहे. सामाजिक संस्कृतीचे संगोपन आणि त्यातील तत्वे हे समर्थांच्या समाजचिंतनाचे प्रमुख अंग म्हणावे लागेल. त्यांच्या प्रत्येक लेखनातून त्यांची समाजनिष्ठा प्रकट झालेली आहे.

वेदवाङ्मय, रामायण आणि महाभारत यासारख्या मोठ्या ग्रंथातून रामदासांच्या वाङ्मयास स्फूर्ती मिळाली भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठ तत्वे त्यांनी समाजमनात खोलवर रुजविण्याचा प्रयत्न केला. यात त्यांच्या प्रपंच विज्ञानाचे प्रेरकत्व दिसून येते. समर्थ ऐहिक प्रपंच आणि सखोल स्वानुभूतिपूर्ण अध्यात्म दर्शन हेच समर्थांच्या ज्ञान-विज्ञान स्वरूप आहे. त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाचे स्वरूप आहे. त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाचे स्वरूप आपण पुढील प्रकरणात पाहू.

...000...

प्रकरण दुसरे

संदर्भ

- 1 " समर्थांचे सम्यक दर्शन " - लेखक श्री.ल. पांढरीपाडे - प्रस्तावना -पान 2
- 2 " सामर्थ्ययोगी रामदास " - लेखक प्रभाकर पुजारी - पान नं. 93
- 3 " सामर्थ्ययोगी रामदास " - लेखक प्रभाकर पुजारी - पान नं. 127